

MAROSÁN BENCE

Civakodó hármassikrek

A valóság konfliktusos konstitúciója Czétány György könyvében

Czétány György: *A transzcendentális illúzió keletkezése és története. Három szintézis harca egy egységes valóságért.* Budapest, L'Harmattan, 2015 (Cigito könyvek).

„Küzdést kívánok, diszharmoniót,
Mely új erőt szül, új világot ad,
Hol a lélek magába' nagy lehet,
Hová ki bátor, az velem jöhet.”
Madách Imre: *Az ember tragédiája*

Ne kerteljünk: Czétány György *A transzcendentális illúzió keletkezése és története* című könyve az utóbbi évtizedek egyik legjobb magyar nyelven született filozófiai műve. Átfogó, koherens filozófiai vízió áll mögötte, melyet impozáns filozófiai, kultúr-, társadalom- és tudománytörténeti anyagon demonstrál. Elemzéseiből kiderül, hogy a vizsgált anyagot nem csak általánosan, hanem valóban mélyen, annak belső szakmai oldaláról ismeri. A könyvben felvázolt filozófiai vízió szerint a valóságot három, egymással versengő, egymással feszültségteli viszonyban álló szintézis konstituálja. Ez a három szintézis az a három alapvető erő, melyek irányítják a valóság megjelenését és alakulását. A szerző feltételezése szerint a valóságot törésvonalak, feszültségpontok tagolják, melyek éppen abból erednek, hogy a három szintézis egymáshoz való viszonya maga is alapvetően konfliktusos, és ez a viszony nem juthat nyugvópontra. Ezt a tézist a következő nagyobb területeken próbálja

meg kibontani, illetve igazolni: fogalom (és nyelv), idő, tér, élet és hatalom.

Czétány különbséget tesz empirikus és transzcendentális illúzió között. Az empirikus illúzió, például az, hogy a vízbe mártott evező megtörik, magyarázható kizárólagosan természeti-fizikai törvények alapján. A transzcendentális illúzióval azonban, mely a valóságot konstituáló szintézisek transzcendens használatából áll elő, más a helyzet (33). A szerző könyve teljes egészében ez utóbbival, a transzcendentális illúzióval foglalkozik, mely, mint mondja, a valóságra vonatkozó tapasztalatunk szükségszerű része, még ha tudatosítjuk, akkor sem szüntethetjük meg (167). Csak a valósággal és a rá irányuló tapasztalatunkkal kapcsolatos reflexivitásunkat radikalizálhatjuk; amit viszont, Czétány szerint, filozófiai kötelességünk is megtenni. A transzcendentális illúzió meg-megújuló feltárása a filozófia „permanens forradalmát” jelenti (uo.).

A szerző filozófiai alapvetése részben a transzcendentális filozófiák hagyomá-

nyához kötődik, részben pedig a klasszikus metafizikához. Különösen Kant és Deleuze az, akik számára e tekintetben központi helyet foglalnak el. Kant a transzcendentális filozófiát a tapasztalat lehetőség-feltételeire irányuló reflexióként határozza meg. Czétány a reflexió e felfogásának Deleuze által módosított formáját követi: a tapasztalat lehetőség-feltételei helyett inkább annak valóság-feltételeit kutatja. Ezzel szoros összefüggésben szervesen kapcsolódik a fenomenológiai tradíció transzcendentális jellegű vállalkozásaihoz, valamint Deleuze „transzcendentális empirizmusához”. Az a terep, amelyen a szintézisek harca és együttműködése végbemeget, mondja Czétány, a „transzcendentális mező” sartre-i fogalmával jellemezhető, vagy még inkább a „hús” Merleau-Ponty-féle elképzelésével (15). Másfelől, mint írja, a könyvben lefektetett vállalkozás a klasszikus metafizika gondolatkörében gyökerezik; igaz, annak Kant által lényegileg módosított változatában (33). A valóságot konstituáló három alapvető idea a klasszikus nyugati metafizika három alapvető problémakörét jelölte ki: Isten, világ, szubjektum (ember). A speciális metafizika Christian Wolfftól származó hármas felosztása szerint e három témával a racionális teológia, racionális kozmológia és racionális pszichológia foglalkozik. Kantnál ezekből az ész három transzcendentális ideája lesz, melyek nem a megismerés tárgyai, hanem elméleti és gyakorlati cselekvésünknek irányt szabó regulatív eszmék. Ez a három eszme Czétány könyvében is irányadónak számít. Végül a könyv további kulcsgondolata a totalizáló szintézisre való törekvésről történő lemondás. Deleuze nyomán Czétány úgy véli, hogy maguknak a szintéziseknek a működésmódja az, ami lehetetlenné tesz egy nagyobb szintézist.

A három szintézist, melyről szó van, Czétány Deleuze nyomán diszjunktív, konjunktív és konnektív szintézisnek ne-

vezi: a diszjunktív elválaszt, a konjunktív kijelöl egy középpontot és mindent arra vonatkoztat, a konnektív pedig a különböző elemeket kölcsönösen egymáshoz kapcsolja. A három idea is ehhez kapcsolódik: a diszjunktív szintézis a magát a mi világunktól megkülönböztető, és arra a saját normáit alkalmazó transzcendens isteni rendet jelenti, a konjunktív szintézis a mindent önmagára vonatkoztató transzcendens szubjektumot, a konnektív szintézis pedig az elemeket kölcsönösen egymáshoz kapcsoló transzcendens világot. A könyv elején mottóként hozott három idézet is erre vonatkozik: a Teremtés könyvének elejéről (az isteni megkülönböztetések aktuása), *A tiszta ész kritikájából* (az appercepció eredendő szintetikus egysége mint a transzcendentális szubjektum elve) és végül Deleuze könyvéből (*Différence et répétition*), egy inkonzisztens sokaságnak a világ eseményévé történő összekapcsolásának példájaként. Kant nyomán beszél Czétány a szintézisek immanens és transzcendens használatáról. Transzcendens használatnak számít szerinte, ha a három szintézis közül valamelyiket ki akarjuk emelni a többi rovására, és egyeduralkodóvá próbáljuk meg tenni. Immanens használat pedig az, ha a hármat egymásra való tekintettel alkalmazzuk, annak tudatában, hogy egyik sem tüntethető ki önkényesen a másikkal szemben, együttes alkalmazásuk viszont szükségképp a valóság konfliktusos ideájához vezet, egy lényegileg feloldhatatlan konfliktushoz (17 sk.).

A könyv tematikus fejtegetéseit Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének elemzése vezeti fel. A szerző szerint Dosztojevszkij műve a könyv alapjául szolgáló gondolat talán legplasztikusabb irodalmi illusztrációja. A mű Dosztojevszkij eszmeregényeinek egyik jellegzetes példája. A történet egy anarchista csoport politikai gyilkossághoz vezető útját beszéli el. Czétány a regény egyes kulcsszereplőit

úgy mutatja be, mint akiknek gondolatvilága a számára irányadó szintézisek gyakorlatban való működését, illetve a köztük való viszonyt reprezentálja. A csoport feje és szellemi vezetője Sztavrogin, aki a szerző számára a szintézisek immanens használatát testesíti meg. Sztavrogin lelke és élete úgy jelenik meg, mint egymásnak feszülő, egymással kibékülni nem tudó eszmék konfliktusos terepe. Követői az ő eszmevilágából ragadnak ki egy-egy elemet, és abszolutizálják azt a többi rovására. Satov a vallást helyezi a középpontba, és teokráciát akar. A vallás számára elválasztások és alárendelések megvalósulását jelenti: jó és rossz, igaz és hamis elválasztása, isteni és emberi megkülönböztetése, szembeállítás, és az előbbi alárendelése az utóbbinak. Ez gyakorlatilag a diszjunktív szintézisnek felel meg. Kirillov individualista és humanista: ő mindent az emberre, végső soron a szabad szubjektumra vonatkoztat. Ez lenne a konjunktív szintézis aktusa. Végül Verhovenskij a horizontális terjeszkedésben látja az anarchista eszme győzelmének kulcsát: ötös csoportokat kell alkotni (egy irányító fejjel), amely oldalsó elágazásokat növeszt, és újabb ötös csoportokat bont ki magából. Egy mindenre rátelepedő hálózatot vizionál, melyet egy központi, titkos bizottság vezérel. Ez volna a konnektív szintézis gyakorlati alkalmazása.

*

Ahogy mondtuk, a mű tematikus fejtegetései öt nagyobb részre oszlanak, amelyekben a szerző az egyes szintézisek működésének partikuláris módjait mutatja be: 1. fogalom (és nyelv), 2. idő, 3. tér, 4. élet és 5. hatalom. Az első rész (*A fogalom transzcendentális illúziója*) első három fejezete logikai szempontok mentén rendeződik el – az összes többi rész, fejezet és alfejezet felépítése kronológiai szempontokat követ. Ez azt jelenti, hogy az első rész első

fejezetei a következő sorrendet állítják fel: konjunktív, diszjunktív és konnektív szintézis. Az összes többi rész azonban így halad: diszjunktív, konjunktív és konnektív szintézis. Ez már egy kronológiai rendet tükröz.

Az egyes szintézisek egy-egy eszmét testesítenek meg, mely Czétány György leírásában különösen pregnánsan jellemzik egy adott kor gondolkodásmódját, illetve általános társadalmi életét. Ezen megfontolása miatt a szerző a könyvről az ELTE-n rendezett vita alkalmával az egyik közreműködőtől, Takács Ádámtól, meglehetősen éles kritikát kapott (ELTE BTK, április 18.; a vita résztvevői: Farkas Henrik, Seregi Tamás, Szabó Zsigmond és Takács Ádám). Takács Ádám szerint Hegel után nem lehet filozófiai komolysággal állítani, hogy egy társadalom életét, hovatovább annak minden egyes szegmensét egy adott korban kizárólag egyetlen eszme irányítaná; ahhoz, hogy valaki valaha is ilyet állítson, Hegel enciklopédikus műveltségére és filozófiai alapvetésére volt szükség. Az én olvasatomban azonban Czétány pozíciója távolról sem ennyire elnagyolt vagy éppen megalomániás. Értelmezésem szerint csupán annyit próbál meg valószínűsíteni, hogy minden egyes korszakban voltak olyan meghatározó sajátosságok, amelyek az adott kor életmódja, a korabeli átlagos ember világképe szempontjából kitüntetettnek tekinthetők; és amelyekről nem tudunk elvonatkoztatni, ha meg akarjuk érteni az adott kor legfontosabb jellemzőit. Ilyen sajátosságok: a premodern világban a vallás, a modern korban az újkori, autonóm individuum, valamint a legújabb korban (a 20–21. században) a globális kapcsolatok hálózata. Ezek pedig, véleményem szerint, nagyon is ésszerű, jól alátámasztható feltételezések.

Czétány egész alapkonceptiója szempontjából Kant filozófiája kiemelkedő jelentőséggel bír. A három alapvető ideát

(Isten, én és világ) Kant észeszméire való tekintettel elemzi, e három ideának felel meg bizonyos módon a könyvben központi helyet elfoglaló három szintézis, és Kant alapján határozza meg a szerző a szintézisek immanens és transzcendens használatának a módját. Kant centrális jelentősége igazolja, hogy a könyvben később irányadónak számító rendet itt az első rész elején szerzőnk megbontja, és a kanti transzcendentális szubjektum gondolatának vizsgálatával kezd. Az első rész első három sarkalatos eszme jelenik meg: a szubjektum (Kantnál), a jó platóni ideája, és végül a világ husserli és heideggeri felfogása. Három olyan eszme, melyek artikulálják és meghatározzák a gondolkodásunkat és tapasztalatunkat uraló fogalmi teret. Czétány minden egyes eszmén végighaladva próbálja meg kimutatni, hogyan tesznek szert jogosulatlan fölényre és egyeduralomra a többivel szemben. Ugyanazén rész egy negyedik fejezetet is tartalmaz: a három alfejezetet magában foglaló „Három szemiotikai rend” c. tematikai egységet, mely a mű nyelvfilozófiai része. A három alfejezet három kultúrtörténeti korszak jellemző nyelvfelfogását tekinti át, egy-egy alapszintézist, illetve alapvető szemiotikai struktúrát feleltetve meg neki: az archaikus társadalom jellemző szemiotikai művelete a *jelölés*, a *denotáció*. Ez az isteni jelölőre vonatkozik: a dolgokat megnevező, és ezáltal helyüket a kozmoszban kijelölő isteni rendre. A második a modern szubjektum jellemző nyelvi gesztusa: az *expresszió*, a *kifejezés* vagy kifejeződés. Ez arra a műveletre utal, ahogy a modern szubjektum kifejezi saját belső tartalmait: a modern szubjektivitás önmegnyilatkozására. Végül a harmadik a legújabb korszak interszubjektív, társas viszonyaira utal: az embereket egymáshoz kötő kapcsolatok rendszerére. Ez a művelet a *felszólítás* vagy *direkció*, amikor a szubjektumok egymással interszubjektív viszonyba lépnek, illetve

ezt a már mindig is fennálló viszonyt expliciten is működtetik.

Az ezután következő részek logikailag is összekapcsolódnak egymással: a szubjektivitás (és innen indulunk) tulajdonképpeni médiuma az idő. A szubjektum mindig belak egy őt körülvevő teret (tér). Az a mód, ahogyan a szubjektum belakja az őt körülölelő teret, mindig az élet egy bizonyos formájával rendelkezik. Végül az élet mindig a hatalom bizonyos formái alá rendelődik. Az időre és a térre vonatkozó fejtegetéseket gazdag és megvilágító erejű művészettörténeti és -elméleti elemzések kísérik: az időnek leginkább megfelelő művészeti forma a zene, míg a téré a festészet. Az idő három transzcendens szintézise (és a belőlük fakadó három transzcendentális illúzió): az időntúli múlt (diszjunktív szintézis), az időntúli jelen (konjunktív szintézis) és az időntúli jövő. Az első az archaikus társadalmak időfelfogására utal, mely leginkább a múlt bűvöletében élt: az istenek és a világ minden időt megelőző születésének bűvöletében, mely a világnak az archaikus ember által tapasztalt rendjét (a természet és a társadalom törvényeit) is kialakította. A modern szubjektum időképét leginkább a modern szubjektivitás állandó-álló jelene, az időntúli jelen jellemezte. Az örök most, mely a pontszerű szubjektum önmagában való bizonyosságával korrelált. Minden más időbeli dimenzió a szubjektum most-pontjára vonatkoztatott. Végül a legújabb kori időfelfogás központi dimenziója a jövő: az örök túlnan, az időntúli jövő. A halál odaátja Heidegger halálhoz viszonyuló létében, az eljövendőben való hit Deleuze-nél, a messianizmus nélküli messianikuság mint a jövőre való elfogulatlan és higgadt nyitottság Derridánál. Mindezek a felfogásmódok a szubjektumot a jövőhöz kapcsolják egy konnektív szintézisben.

A tér elemzései szintén az archaikus társadalom (illetve az ókori és középkori

gondolkodók) elképzeléseinek tárgyalásával indítanak. Az ókori és középkori ember felfogása szerint a teret, és annak valamennyi partikuláris szegmensét, egy felsőbb isteni rend alakította ki és rendezte be. Ez az elválasztások (a diszjunktív szintézisek) tere, melynek szerkezetét egy felsőbb, égi szimbolika és akarat teremtette meg. A modern teret a modern szubjektum látásmódja határozta meg: a világon túli, transzcendens szem. Ez a tér a perspektivikusság tere volt. Míg az ókori és középkori ember térábrázolását egy mindent látó, szinoptikus isteni tekintet elképzelése uralta, a modern térszemléletben minden egy transzcendens, de nem isteni szubjektum tekintetére lett vonatkoztatva. Ez a modern koordináta-rendszer tere, egy origóval. Végül a legújabb kori társadalom tere a kapcsolódások tere, a kölcsönösen egymásba fonódó hálózatoknak a tere, amelyben nincs olyan kitüntetett pont, mint a modernkori perspektivikus szemléletmódban (a téren kívüli, és azt lehetővé tévő szem, a küklópszszerű szubjektum szeme), illetve a modern koordináta rendszerben. A legújabb térszemlélet a *hálózati társadalom* terét (Manuel Castells) reprezentálja.

Az élet transzcendentális illúziója Arisztotelész, Darwin és Lovelock életfelfogását veszi sorra. Arisztotelésznél a fajok örök formák, melyeket a klasszifikáció során felosztunk, és elkülönítünk egymástól (diszjunktív szintézis). Ez a felfogás nagyon is jól illeszkedik az eleve meghatározott, és jól elrendezett kozmosz premodern koncepciójába. Darwin elmélete a természetes kiválasztódáson alapuló evolúcióról kellőképp alkalmas talajon szökkent szárba: a szabad versenyes kapitalizmust meghatározó ideává tévő 19. századi polgár társadalom eszmeiségének talaján, mely szerint a versenyből a leginkább rátermett kerül ki győztesen. A darwini modell előfeltételezi a versengő, és mindent önmagára vonat-

koztató individuum modern képét. Az élet harmadik alapvető eszméjét végül James Lovelock Gaia-elmélete képviseli, mely szerint a Földön az élet minden partikuláris formája összekapcsolódik az összes többivel, egyetlen hatalmas konnektív szintézist, egyetlen nagy ökoszisztémát alkotva, amely önmagában is élőnek tekinthető. Az életnek mindezek a leírásai egyetlen különös szintézist emelnek ki a többi rovására.

Végül „A hatalom transzcendentális illúziója” című rész azt igyekszik bemutatni, hogy a hatalom egy-egy univerzális eszmétől vezérelt felfogása hogyan telepődik rá egy korszak teljes társadalmi életére, és hogyan járja át annak szinte minden mozzanatát. Az ókorban, illetve az archaikus társadalmakban ez az eszme a vallási eszme volt: az isteni tekintély, mely elválasztotta a halandók és a haláltalanok világát (*gnóthi szeauton!*, „tudd, ki vagy!” – ez, a furfangos szókratészi értelmezés előtt, a következőt jelentette: „tudd, hogy halandó vagy, és nem isten!”), és az emberek számára kijelölte a hatalmi berendezkedés elveit és normáit. Ez volt az isteni igazságosság örök rendje. A modern politikai gondolkodás fősodráttal szemben az autonóm és szuverén individuum koncepciója határozta meg. A modernitás egyik alapvető vívmánya az egyetemes emberi jogok eszméje ezen a koncepción alapult. Ez a szabad, önmagával, gondolataival, testével és tulajdonával – anélkül, hogy a többi szubjektumnak ezzel ártana – szabadon rendelkező, szabadon gondolkodó és vállalkozó embernek a képe. A politikai hatalom erre a szubjektumra vonatkozik. A harmadik korszakot a globális fogyasztói társadalom jelenti; az áruk és információk egész földgolyóra kiterjedő mozgása és körforgása. A hatalom a globális kommunikáció és kereskedelem eme terében rendezkedik be. Itt Czétánynál bizonyos társadalomkritika is megjelenik: a globális fogyasztói kapitalizmus az élvezet paran-

csán keresztül csábít mindenkit a világban való feloldódásra, és számol fel egyúttal bármilyen lehetséges vele szemben ébredő ellenállást.

*

A fentiekben csupán Czétány György könyvének egy szűk keresztmetszetét tudtuk bemutatni. Az egyes részek és fejezetek elismerésre méltóan tartalmas és szerteágazó filozófia-, tudomány- és kultúrtörténeti anyagot mutatnak be, illetve illesztenek egy koherens filozófiai vízióba. Az elemzések sehol nem válnak mechanikussá; a mű alapkonceptióját lefektető három szintézist a szerző mindig új és új oldaláról mutatja be, mindig képes arra, hogy új és meglepő mozzanatokot tárjon fel az általa kutatott szintézisekkel kapcsolatban. Történeti látásmódját sem érzem leegyszerűsítőnek – a könyvről rendezett vitaesten a művel szemben felmerült kritikával ellentétben. Czétány hangsúlyozza, hogy az egyes szintézisek párhuzamosan vannak jelen a különböző korokban, ám mindenkor az egyik meghatározott dominál, a többi rovására (138). Jellemző tendenciákról beszél, nem teljes homogenitásról. Ilyen jellemző tendenciák pedig ténylegesen kimutathatók a történelemben: a vallás társadalomformáló ereje a premodern társadalmakban, a modern individuum képzelete és a tőke hatalma az

újkori, európai társadalmakban, végül pedig a globális kommunikáció és fogyasztás a legújabb korban.

Sematikusságot, laposságot tehát semmi esetre sem vethetünk a szerző szemére. Kritikusan talán csak egy pontról nyilatkoznék: noha a szerző végig a szintézisek harcáról és együttműködéséről beszél, vizsgálódásai során egyértelműen a konfliktus, a problematikusság mozzanata dominál a valóság leírásában. Amellett, hogy hangsúlyozza, hogy ez nem jelenti a káoszhoz, a totális inkonzisztenciához való visszatérést, a konfliktus ilyen mértékű hangsúlyozásában én hajlamos vagyok az esetlegességet, a partikularitást, az ellentmondást szerintem egyoldalúan favorizáló posztmodern örökségét látni. Véleményem szerint konfliktus és harmonia egymással koordinált, csak egymással szerves összefüggésben értelmezhető és működő fogalmak. Legyen szabad azt a sejtésemet megfogalmaznom, hogy az együttműködés, a harmonia fogalmának kicsivel erőteljesebb hangsúlyozása (a konfliktussal szemben) új elemzési irányokat nyithat meg a szerző számára.

A könyvet erősen ajánlom mindenki figyelmébe, aki érdeklődik a filozófia (és a tágabb kultúrtörténeti témák) iránt. A mű méltán megérdemelné, hogy idegen nyelvre, például angolra lefordítsák a nemzetközi közönség kedvéért.